

10.Тақырып. Құқықты жүзеге асыру: түсінігі, нысаны, тәсілдері.

Мақсаты: Құқықты жүзеге асырудың түсінігін ашу, оның нысандарын қарастыру және тәсілдерін анықтау

Құқықты жүзеге асыру .

Құқық жүзеге асыру үшін жасалады. Құқықтық қоғамда бір жағынан мемлекет, екінші жағынан азаматтар заң жолымен жүру туралы міндеттеме алады. Осыған байланысты құқықты жүзеге асырудың екі жағы болады, сондықтан ол екі бағытта қарастырылады:

- 1) мемлекет органдары, лауазымды адамдар заң бойынша қызмет істеуі керек;
- 2) азаматтар, олардың бірлестіктері және ұйымдары өз әрекеттері арқылы құқықты жүзеге асыруы тиіс.

Құқықты жүзеге асырудың ерекше тәсілдері бар:

1) Құқықты сақтау. Құқықты сақтау тыйым салатын нормалар арқылы жүзеге асырылады. Бұл тәсілдің мәні — тыйым салынған әрекетті жасаудан бой тарту;

2) Құқықты орындау. Құқықты орындаудың мәні — жүктелген міндетті жүзеге асыру үшін белсенді әрекеттер жасау. Мысалы, баланы тәрбиелеу үшін ата-анасы үнемі, жүйелі түрде қызмет істеп, оны оқытуы, әдепке баулуы қажет;

3) Құқықты пайдалану. Тұлға өзіне берілген құқықтар мен бостандықтарды пайдалана ма, жоқ па өз еркі. Егер оларды пайдаланғысы келсе, белсенді немесе енжар әрекет жасау арқылы құқықтық норманы жүзеге асырады.

Құқықтарды пайдаланудың барысында субъектілер өздерінің заңдарда көрсетілетін құқықтарын жүзеге асырады. Құқықты пайдалану тұлғаның құқық өкілеттігін жүзеге асыруға бағытталады. Демек, ол тұлғаның жүріс-тұрысы өз білігінше мұнда яки белсенді, яки енжар түрінде болуы мүмкін.

Құқықты жүзеге асырудың осы үш түрінің барысында қоғамдық қатынастардың субъектілері өз әрекеттері арқылы заң нормаларын тікелей іске асырады. Мұны құқықты тікелей жүзеге асыру нысаны деп атайды. Осындай нысандар түрінде көптеген (бірақ барлығы емес) құқық нормалары жүзеге асырылып жатады. Болмыста заң нормаларын бұлжытпай пайдалану және оларды дәл атқаруларды толық жүзеге асырылуына жағдайлардың жеткілікті болмайтын дәттері кездеседі. Ондайда бұл іске мемлекеттік-биліктік өкілеттіктері бар құзырлы органдардың араласу қажеттілігі туындайды. Мысалы, жоғары оқу орнына студенттер қабылдау, жұмысқа алу, зейнетақы тағайындау, әскери қызметте міндеттерді атқару және тағы тағылар.

4) Құқықты қолдану. Бұл билік қызметін жүргізу арқылы жүзеге асырылады. Демек, құқықтық норманы мемлекет органдары қолданады. Есте болатын жәйт: тек қана ресми баспаларда басылып шыққан, яғни, жарияланған нормативті актіні қолдануға болады.

Қолдану екі жолмен жүзеге асырылады:

1) билік жүргізетін қызмет арқылы. Мысалы, милиционердің қылмыскерді ұстауы;

2) нақтылы істі шешу арқылы.

Құқықты қолдану – құзырлы органдардың нақты жағдайда құқық нормаларын жүзеге асыру жөніндегі биліктік-ұйымдастырушылық қызметі. Мұның нәтижесінде дербес құқықтық акт (құқық қолдану актісі) қабылданады (жасалады).

Құқықты қолдану арқылы мемлекет өз қызметінде екі функцияны жүзеге асырады: а) құқықтық нормалар ұйғарымдарының орындалуын ұйымдастыру, дербес актілер арқылы позитивтік (оңтайлы) реттеуді жүргізу; б) құқықты бұзылудан сақтау және оны қорғау.

Осыған сәйкес құқықты қолданудың екі нысаны: жедел атқару және құқық қорғауға жататын түрлері болады.

Құқықты қолданудың белгілері (нышандары):

1. Мемлекет пен қоғамдық ұйымдардың ұйымдастырушылық-биліктік қызметі. Мұның өзі болмыстық ахуалдардың шешімін табуда қолданылатын айрықша амалдармен байланысты, сондықтан да білімділікті, дағдылардың қалыптасуын талап етеді. Осыларды ескеріп мемлекет соншама қызметтерді жүзеге асыру үшін арнайы субъектілерге билік өкілеттіктерін тиісінше береді. Бұлар мемлекеттік органдар, лауазымды тұлғалар, қоғамдық ұйымдар.

Азаматтар құқықты қолдану субъектілері болып табылмайды, өйткені мемлекет оларға бұл қызметтерді атқаруға өкілеттік бермеген.

2. Құқықты қолдану нақты құқықтық қатынастар шеңберінде жүзеге асырылады.

3. Қызметтің жүзеге асырылуы ерекше түрде белгіленген іс жүргізу заңдары бойынша атқарылады.

4. Құқықты қолдану нәтижесінде дербес құқықтық акт - құқық қолдану актісі қабылданады (жасалады).

Құқықты қолданудың мынадай сатылары болады:

а) істің нақты жағдайларын анықтау;

б) істің заңдық негізін анықтау. Бұған құқық нормасын таңдап алу, оның түпнұсқаға сәйкестігін тексеру, құқық нормасын түсіндіру жатады;

в) іс бойынша шешім қабылдау.

Құқық қолдану актісі – құзырлы органның нақты заңдық іс бойынша қабылдаған ресми түрдегі шешімі. Құқық қолдану актілері көптүрлі болып келеді.

Құқықты қолдану сатылары

Құқықты қолдану бірнеше сатыдан тұрады:

1) Істің нақтылы мән-жайларын анықтау;

2) істің заңдық негізін анықтау;

3) құқықтық норманы қолдану арқылы шешім қабылдау; 4) шешімді жүзеге асыру.

Бірінші сатыда заңды айғақтар және заңды құрам анықталуы тиіс. Олар – басты айғақ немесе басты айғақты анықтайтындар. Осы айғақтар заң бойынша істі тиісті түрде, заңды жолмен шешуге жеткілікті болуы қажет. Кейде анықталынатын мән-жайлардың көлемі заңда арнайы көрсетіліп белгіленеді. Мысалы, қылмыстық іс жүргізу заңы бойынша сотта қылмыстық істі қарағанда мына жағдайлар дәлелденуі қажет: а) қылмыс оқиғасы (уақыты, орны, жасалу әдістері); ә) айыпкердің кінәсі; қылмыстың себебі; б) айыпкердің жауапкершілігіне әсер ететін мән-жайлар; в) қылмыс арқылы келтірілген зиянның сипаты мен мөлшері; г) қылмысты жасауға түрткі болған мән-жайлар.

Екінші сатыда істің заңды негізі анықталуы тиіс: қолдануға қажетті құқықтық норманы табу; оның мәтінінің дұрыстығын анықтау-тексеру; норманың түпнұсқасы екендігін айқындау; оның кеңістіктегі, мерзімдегі (уақыттағы) күшін және субъектілерге қатыстылығын анықтау; норманың мазмұнын айқындау. Осы айтылған әрекеттердің барлығы заңдылықты, құқықтық тәртіпті нығайту үшін қызмет істейді.

Кейде заңды мәні бар әрекет жасалса да, оны шешуге арналған құқықтық норма болмауы мүмкін. Мұны заңдағы олқылық (кемшілік) деп атайды. Заңда қарастырылмаған жағдайда заң шығарушы екі тәсіл қолданады. Қылмыстық заңда ерекше принцип (қағидат) баянды етілген. Егер заңда оған жаза, шара белгіленбесе, қылмыс немесе теріс қылық жоқ деп есептеледі. Ал азаматтық заңдар бойынша іс-әрекет заңда қарастырылмаса да, тараптар үшін оның маңызы бар болса, азаматтық заңдардың жалпы мағынасына байланысты тараптардың құқықтары мен бостандықтарын туындатады. Осыған байланысты заң ұқсастығы және құқық ұқсастығы (аналогия) түсініктері бар, бұларды қолдану заңда қарастырылған.

Заң ұқсастығы — істі ұқсас қатынастарды реттейтін заңды қолдану арқылы шешу. Құқық ұқсастығы — істі заңдардың жалпы бағытына және мағынасына сүйене отырып шешу.

Құқықты қолданудың үшінші сатысы — қаралған іс бойынша құқық қолдану актісін қабылдау. Мұндай акт істің тағдырын шешеді. Сондықтан бұл жұмысқа жауаптылықпен қарау жөн. Осы актілер заңға негізделініп, заң бойынша жасалуы қажет. Құқық қолданатын акт — мемлекет атынан жасалатын, нақты заң бойынша қарауға құзыреті бар, тараптардың құқықтары мен міндеттерінің бар-жоғын анықтайтын, соған сәйкес шараларды белгілейтін органның актісі болып табылады.

Құқықтық норма болмаған жағдайда заң ұқсастығын, құқық ұқсастығын қолдану заңда қарастырылған.

Құқықты қолдану актісі — құзырлы мемлекеттік органдар мен лауазым иелерінің құжаттарында хатталған немесе ауыз екі түріндегі ұйғарымдары мен шешімдері. Бұл акт құқық нормалары негізінде қабылданады, заңдық күшке ие болады және құқықтық қатынастарды туындатады, өзгертеді немесе тоқтатады. Құқықты қолдану актісінде:

- 1) құқық нормасы болмайды;

2) нақты адресатқа (белгілі тұлғаға, ұйымға, ұжымға) бағытталуға арналған болады;

3) бір реттік сипатта болады (орындалысымен оның әрекеті аяқталады).

Құқықты қолдану актілерінің түрлері:

1. Құқықты қолдануды жүзеге асырушы субъектілер бойынша:

а) мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың актілері;

б) ҚР Президентінің актілері;

в) Басқару органдарының актілері;

г) әділ сот органдарының актілері;

д) прокуратура органдарының актілері;

е) алқалы және жеке тұлғаның актілері;

2. Құқық қолдану қызметі түрлері бойынша:

а) орындау (атқару) актілері;

б) құқық қорғау актілері;

3. Сырт көрінісінің түрлері бойынша:

а) құжат актілер - нақты органның тиісті түрде даярланған жазбаша жасалған шешімі. Негізінен алғанда құжат актілер төрт құрамдық бөлімнен: кіріспе, сипаттау, дәлелдеу және қорытындылардан тұрады.

б) әрекет-актілер – құқық қолдану субъектілерінің әрекеттері.

Бұл әрекеттердің биліктік күші болады және олар заңдық салдарға апарып соқтырады (орган жетекшісінің ауызша өкімі, жарлығы, полицейдің (милиционердің) көлік пен жаяу адамдар жүрістерін реттеудегі шарттары;

4. Қолданылу уақыттары бойынша.

а) бір рет қана күші бар актілер (мысалы, айып салу).

б) ұзаққа созылатын күші бар актілер (мысалы, некені тіркеу, зейнетақы тағайындау және т.б.).

Құқықтағы ақтандақтар (олқылықтар) және оларды болдырмаудың жолдары

Құқықтану практикасында (іс-тәжірибелерінде) заңдық сипаты бар белгілі бір жағдайлардың құқық нормаларымен реттелінбеген кездері ұшырасады. Мұндай жағдайлар құқықтағы олқылықтар деп аталады.

Құқықтағы ақтандақ (олқылық) дегеніміз күші бар заң жүйесінде құқықтық реттеуді талап ететін мәселені шешу үшін қажет құқық нормасының болмауы.

Құқықтағы ақтандақты (олқылықты) болдырмаудың мынадай әдістері бар:

1. Заң ұқсастығы — ұқсас құқықтық норманы қолданудың барысында пайдалану (қолдану).

2. Құқық ұқсастығы - нақты істің шешімін құқықтың жалпы қағидаттарының негізінде табу (адамгершілік (гуманизм), әділдік, заң алдындағы теңқұқықтылық және т.б.).

Заң ұқсастығы мен құқық ұқсастығы төтенше жағдайларда қолданылуы мүмкін.

Қылмыстық құқықта құқық ұқсастығы мен заң ұқсастығына тыйым салынады, өйткені "заңда көрсетілмеген қылмыс жоқ" деген мызғымайтын қағидат бар, ол тұлғаны (адамды) қорғаудың кепілі болып қызмет етеді. Құқықтың басқа салаларында ұқсастыққа жол беріледі. Ал азаматтық және азаматтық істерді жүргізу құқығында ұқсастықты қолдану тікелей баянды етілген (бекітілген).

Құқықты жүзеге асырудың мәні мен мақсаты

Құқықты жүзеге асыру — құқықтық нормаларды өмірге енгізу процесі. Бұл процесс екі бағытта жүреді:

1. Мемлекет органдары мен лауазымды тұлғалардың әрекеті: құқықтық нормаларды іске асыру, құқық бұзуды болдырмау және құқық қорғау қызметін жүргізу.
2. Азаматтар мен ұйымдардың әрекеті: өз құқықтары мен міндеттерін жүзеге асыру арқылы қоғамдағы құқықтық тәртіпті сақтау.

Мақсаты

- Құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету;
- Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау;
- Әділдік пен қауіпсіздікті сақтау;
- Мемлекеттік басқару тиімділігін арттыру.

Құқықтық мәдениетті қалыптастыру — құқықты жүзеге асырудың маңызды аспектісі. Азаматтар өз құқықтары мен міндеттерін саналы түрде орындаған жағдайда ғана құқықтық тәртіп толық сақталады.

Құқықты жүзеге асырудың формалары

Құқықты жүзеге асырудың негізгі формалары:

1. Құқықты сақтау – заңда тыйым салынған әрекеттерден бой тарту;
2. Құқықты орындау – заң бойынша жүктелген міндеттерді белсенді түрде жүзеге асыру;
3. Құқықты пайдалану – субъект өз құқықтарын өз еркімен жүзеге асырады;
4. Құқықты қолдану – мемлекеттік органдар мен құзырлы тұлғалардың құқықтық нормаларды нақты жағдайда іске асыруы.

Құқықты сақтау. Бұл форма құқықты пассивті түрде жүзеге асыру болып табылады. Субъект құқық бұзбау арқылы құқықтық тәртіпті қамтамасыз етеді.

Мысалдар:

- Жол қозғалысы ережелерін сақтау;
- Салық төлеуден жалтармау;
- Заңсыз ақпарат таратуға қатыспау.

Құқықты орындау. Субъект белсенді әрекеттер арқылы міндеттерін орындайды.

Мысалдар:

- Ата-ананың баланы тәрбиелеуі;
- Жұмыс берушінің еңбек шарты бойынша міндеттемелерін орындауы;
- Мемлекеттік қызметкерлердің азаматтарға қызмет көрсетуі.

Құқықты пайдалану. Субъект өз құқықтарын пайдалану кезінде белсенді немесе пассивті әрекет жасай алады.

Мысалдар:

- Мүлікті сату немесе сатып алу;
- Білім алу құқығын пайдалану;
- Экономикалық қызметке қатысу.

Құқықты қолдану. Құқықты қолдану – бұл мемлекеттік органдар мен құзырлы лауазымды тұлғалардың нақты жағдайларда құқықтық нормаларды іске асыру процесі. Нәтижесінде құқық қолдану актілері жасалады.

Нысандары:

- Жедел атқару (тәртіп бұзған адамды ұстау);
- Құқық қорғау (сот шешімдерін орындау).

Істің нақтылы мән-жайларын анықтау

Бұл сатыда іс бойынша нақты өмірлік фактілер мен айғақтар анықталады. Заңды айғақтар мен құрамдар істің шешілуіне жеткілікті болуы тиіс.

Мысалдар:

- Қылмыстық іс бойынша:
 - Қылмыс оқиғасының уақыты, орны, әдісі;
 - Айыпкердің кінәсі;

- Қылмыстың себебі және зиян мөлшері.
- Азаматтық іс бойынша:
 - Мүліктің берілу фактісі;
 - Келісімшарт шарттарының орындалуы;
 - Қарыз немесе төлем деректері.

Істің заңдық негізін анықтау. Бұл сатыда құқық нормалары таңдалады, олардың түпнұсқалықтығы мен қолданыс аймағы тексеріледі.

Қадамдары:

1. Қолданылатын құқық нормасын таңдау;
2. Норманың ресми түпнұсқасына сәйкестігін тексеру;
3. Норманың мерзімі, кеңістіктегі күшін және субъектілерге қатыстылығын анықтау;
4. Норманың мазмұнын түсіндіру.

Мысал:

- Жеке меншік дауы бойынша сот ісінде меншік құқығын растайтын заң нормасын таңдау;
- Еңбек дауларында еңбек кодексіндегі нақты баптарды қолдану.

Құқықтық норманы қолдану және шешім қабылдау. Бұл сатыда құқық қолданушы орган іс бойынша дербес құқықтық акт жасайды. Акт құқықтық қатынастарға әсер етіп, оларды туындатады, өзгертеді немесе тоқтатады.

Құқық қолдану актісінің мәні:

- Құқық нормасы негізінде жасалады;
- Белгілі субъектілерге бағытталған;
- Бір реттік немесе ұзақ мерзімді болуы мүмкін.

Мысал:

- Сот шешімі (азаматтық немесе қылмыстық істер);
- Мемлекеттік органның әкімшілік айыппұл салу актісі;
- Зейнетақы тағайындау немесе жұмыстан алу туралы құжат.

Шешімді жүзеге асыру. Бұл сатыда құқық қолдану актісінің нәтижелері нақты іске асырылады:

- Айыппұл төленеді;

- Жұмысқа қабылдау немесе жұмыстан шығару жүзеге асады;
- Мүлік иесінің құқықтары ресми түрде тіркеледі.

Құқықты қолданудың актілері мен олардың түрлері

Құқық қолдану актілері субъектілерге, қызмет түріне және сыртқы көрінісіне байланысты жіктеледі:

Субъектілер бойынша

1. Мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың актілері;
2. ҚР Президентінің актілері;
3. Басқару органдарының актілері;
4. Әділ сот органдарының актілері;
5. Прокуратура органдарының актілері;
6. Алқалы және жеке тұлғалардың актілері.

Қызмет түріне байланысты

1. Орындау (атқару) актілері – нақты міндеттерді орындау үшін;
2. Құқық қорғау актілері – құқық бұзушылықты анықтау және оны түзету үшін.

Сыртқы көрінісіне байланысты

1. Құжат актілер – жазбаша, төрт бөлімнен тұрады: кіріспе, сипаттау, дәлелдеу, қорытынды;
2. Әрекет-актілер – ауызша немесе әрекет түрінде жүзеге асырылатын құқық қолдану, мысалы, полицейдің жол қозғалысын реттеуі.

Қолданылу уақыттарына байланысты

1. Бір реттік актілер – мысалы, айыппұл салу;
2. Ұзаққа созылатын актілер – мысалы, некені тіркеу, зейнетақы тағайындау.

Құқықтағы олқылықтар және оларды болдырмау жолдары

Құқықтық тәжірибеде құқық нормаларымен реттелмеген жағдайлар кездеседі. Мұндай құқықтық олқылықтарды шешудің негізгі әдістері бар:

Заң ұқсастығы

Ұқсас құқықтық нормаларды қолдану арқылы олқылықты толтыру.

Мысал: Азаматтық қатынаста келісімшартта қарастырылмаған жағдайды ұқсас келісімшарт нормаларына сүйене отырып шешу.

Құқық ұқсастығы

Құқықтың жалпы қағидаттары мен моральдық принциптер негізінде шешім қабылдау.

Мысал: Әділдік, гуманизм, теңқұқықтылық қағидаларына сүйене отырып, жеке меншік дауларын реттеу.

Ескерту:

- Қылмыстық құқықта заң ұқсастығы мен құқық ұқсастығын қолдануға болмайды, себебі «заңда көрсетілмеген қылмыс жоқ» принципі бар;
- Азаматтық құқықта бұл әдістер кеңінен қолданылады.

Бақылау сұрақтары

1. Құқықты жүзеге асырудың тәсілдерін анықтаңыз
2. Құқықты қолдану сатыларын көрсетіңіз
3. Құқықтағы ақтандақтар және оларды болдырмаудың жолдарын ашыңыз

Тест сұрақтары

1. Құқықты жүзеге асырудың екі негізгі бағыты қандай?

- A) Мемлекет органдарының іс-әрекеті және азаматтардың әрекеті
- B) Құқықты сақтау және құқықты пайдалану
- C) Заңды бұзу және құқықты қорғау
- D) Құқық нормасын жасау және қолдану

2. Құқықты пайдалану дегеніміз не?

- A) Заңға қайшы әрекеттерді жасау
- B) Субъектінің өзіне берілген құқықтар мен бостандықтарды жүзеге асыруы
- C) Заңды бұзу арқылы құқыққа қол жеткізу
- D) Мемлекеттік билік органдарының шешім қабылдауы

3.Құқықты қолдану актісінің ерекшеліктері қандай?

- A) Заңдық акт емес, тек ұсыныс ретінде ғана шығарылады
- B) Құқық нормалары негізінде жасалып, құқықтық қатынастарды туындатады, өзгертеді немесе тоқтатады
- C) Азаматтардың еркіне ғана байланысты орындалады
- D) Көрінісі тек ауызша болуы мүмкін

4.Құқықтағы олқылықтарды (ақтандақтарды) болдырмаудың қандай әдістері бар?

- A) Заң ұқсастығы және құқық ұқсастығы
- B) Құқықты бұзу және міндеттерді орындамау
- C) Сотқа жүгіну және айып салу
- D) Заң шығаруды тоқтату

5.Құқықты қолдану сатыларының дұрыс реттілігі қандай?

- A) Заңдық негізін анықтау → істің мән-жайын анықтау → шешімді қабылдау
- B) Істің мән-жайын анықтау → шешімді қабылдау → заңдық негізін анықтау
- C) Істің мән-жайын анықтау → заңдық негізін анықтау → құқық қолдану актісін қабылдау → шешімді жүзеге асыру
- D) Құқық қолдану актісін қабылдау → істің мән-жайын анықтау → заңдық негізін анықтау

Әдебиеттер: Арнайы:

1. Сапарғалиев Г.С. Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы. Астана, Фолиант баспасы 2011.
2. Жоламан Қ.Д. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы “Эверо”. 2004.
3. Абдрасулов Е.Б. Толкование закона и норм Конституции: теория, опыт, процедура. Алматы. 2002.
4. Алексеев С.С. Теория права. М.1996
5. Алексеев С.С. Право на пороге нового тысячелетия. М.: Статут, 2000
6. Ағдарбеков Т. Құқық және мемлекет теориясы. Оқулық. Қарағанды. Болашақ баспасы. 2000.
7. Жоламан Д. Мухтарова А.К. Тәукелев А.Н. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы. 1999
8. Жүнісова Ж.Х. Қазақстан Республикасы: Президент, Демократияның институттары. Алматы, 1996.
9. Зиманов С.З. Қазақстан Республикасының Конституциясы мен Парламенті. Алматы, 1996.

10. Зиманов С.З. Состояние и задачи разработки обычного права казахов // В кн. Проблемы казахского обычного права. Алма-Ата, 1989.

Қосымша әдебиеттер:

1. Жоламан К.Д. Құқықтық мемлекет оның түсінігі мен мазмұны. // Право и государство. № 1-2 (16-17) 2000.
2. Зиманов С.З. Сот тәуелдігі – сот әділдігінің кепілі // Тураби. 2001. № 3.
3. Зиманов С.З. Быть олицетворением добра и справедливости... // Заңгер. 2001. № 1.
4. Қасымбеков М.Әр елдің заңы басқа // Парасат 2002. № 8.
5. Матюхин А. Государство в сфере права: институциональный подход. Алматы: ВШП Әділет, 2000.
6. Мынбатырова Н. Қазақ хандығы тұсындағы билер институты. // Право и государство. № 4 (23) 2001.